

ВІД СОЦІАЛЬНИХ ПРОТЕСТІВ ДО ВІЛЬНОКОЗАЧОГО РУХУ ТА МАСОВИХ ПОВСТАНЬ: БОРТЬБА СЕЛЯН УКРАЇНИ В 1917 – 1919 РОКАХ (СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті розкритий стан висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії боротьби селян України в 1917–1919 рр. На основі досліджень сучасних українських істориків показана еволюція боротьби селян від соціальних виступів до вільнокозачого руху та масових повстань, звернуто увагу на значенні аграрного питання в революції та простежено зростання національної свідомості українського селянства.

The article shows the degree of coverage of the struggle of Ukrainian peasants in 1917–1919 in the modern Ukrainian historiography. On the basis of the researches of the contemporary Ukrainian historians the evolution of the struggle of peasants from social protest actions till the Free Cossacks' movement and mass insurrections has been shown; the attention has been paid to the significance of the agrarian issue during the period of the revolution and the rise of the Ukrainian peasants' national conscience has been traced.

Одна з характерних рис Української революції 1917–1921 рр. – селянський рух, який в зазначений період розгорнувся з відкритої боротьби за землю й еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників до відстоювання української державності.

Після повалення 2 березня 1917 р. в Російській імперії самодержавства українські селяни впроваджували в життя такі форми організації як Селянські спілки, з'явилися чисельні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, відкривалися "Просвіти". Однак, в переважній більшості селянський рух мав стихійний характер. Особливо це проявилось 1917 р., коли селянами рухала споконвічна боротьба за землю, інші інтереси тоді мали другорядне значення. А оскільки селянство в складі населення України становило переважну більшість, то і в наступні роки Української революції наряду з іншим аграрний характер проявився досить виразно.

Так, в 1917 р. домінували такі форми прояву селянського руху як захоплення поміщицьких маєтків та урожаю, усунення колишніх управителів маєтками, самочинні захоплення земель та вирубка лісу тощо. Селяни вважали, що чинити потрібно було так, як вирішувала місцева громада, а кожен регіон мав ухвалити свій власний закон, оснований на місцевому звичаєвому праві. Вважаючи законними рішення своїх громад, селяни нерідко вдавалися до самосудів. Так, наприклад, у листі Київської губернської продовольчої управи до губернського комісара читаємо: "...Мокро-Калигорське волостное земство, под давлением Селянской Спилки, созвало 15 октября сход, на котором, по предложению Ивана Машкаренко вынесено постановление убить местных помещиков Савченко и Мединского, а землю их поделить..." [4, арк. 73]. З повідомлень Генерального секретарства внутрішніх справ про стан справ у Київській губернії за літній і осінній період 1917 р. дізнаємося: "...за последний период было много захватов селянами экономий с инвентарём, а также масса разгромлено экономий. Почти повсеместно производится рубка казённых и частных лесов... Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах..." [5, арк. 7].

Руйнування маєтків часто були наслідками більшовицької пропаганди, спрямованої на експропріацію поміщицького землеволодіння, що було надзвичайно популярним серед найбіднішої верстви селянства. Давалося взнаки зволікання з перерозподілом земель Українською Центральною Радою (УЦР), створеною у березні 1917 р. Наприкінці літа – на початку осені 1917 р. Україну охопив хаос та безладдя, дедалі більше поширювалися погроми. В таких умовах народна міліція виявилася зовсім безпорадною. Повсюди частими були випадки нападів на міліцію, роззброєння її працівників, вбивства. Працівники міліції стали залишати свою роботу [16, 4].

Разом з тим, поруч із стихійністю селянського руху протягом 1917 р. все ж відбувалось поступове зростання його організованості, адже до соціальних чинників революції додалися й національні. Їх поєднання досить сильно впливало на зростання свідомості мас. В цьому напрямку особливий інтерес серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України становить Вільне козацтво – військові органи народної міліції, створені з ініціативи самих селян, в першу чергу, з метою охорони громадського порядку. Організація, відстоючи демократичні козацькі традиції, в цілому стояла на державницьких позиціях. Згодом значна частина учасників вільнокозачого руху стали відданими оборонцями УНР.

Пов'язане із селянським середовищем, вільнокозацький рух мав велику народну підтримку, адже козацький ідеал став надбанням широких народних мас. Це дало українському селянству могутній поштовх на реалізацію своїх прагнень. Дослідження Вільного козацтва, що активно розгорнулось в Україні після 1991 р. є надзвичайно актуальним, адже об'єктивне розуміння його впливу і органічного сплетення з широкими селянськими масами сприяє більш точним уявленням національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр.

На початку Української незалежності в працях В. Солдатенка [35;36], Р. Пирога і Ф. Проданюка [30], І. Кураса, Ф. Турченка, Г. Геращенко [19] вільнокозацький рух постає в контексті висвітлення Української революції, деяких її аспектів та окремих персоналій. Друкуються праці В. Верстюка, в яких автор, досліджуючи історію українського селянства, Української Центральної Ради, звернув увагу й на Вільне козацтво [3]. Наприкінці 1990-х з'явилася дисертація і ряд досліджень П. Захарченка. Автор в контексті дослідження селянського повстанського руху 1918 р. акцентував увагу на участі й ролі в ньому Вільного козацтва [6; 7; 8]. Дослідниця Н. Земзюліна при висвітленні в своїй дисертації історіографії дослідження селянського питання в Україні 1917–1918 рр., наголосила на значній ролі представників вільнокозацьких загонів в організації повстанства [10]. У 2000 р. вийшла з друку колективна монографія П. Захарченка, Н. Земзюліної і О. Нестерова "У поході за волею". У розділі "Бойові дії повстанців" дослідження йдеться й про участь представників вільнокозацького руху в боротьбі проти загарбників [9].

Увага даній проблематиці в контексті історії селянсько-повстанського руху приділена у дисертаційному дослідженні О. Нестерова "Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)". Автор, досліджуючи формування соціально-політичної ідеології повстанства, підкреслив тісний її зв'язок із козацькими традиціями, розкрив причини, що призвели до неможливості консолідації повстанських сил навколо єдиного центру та ін. [14].

Цікавими, як на наш погляд, є дисертаційні дослідження В. Лободаєва "Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)" [24] та В. Бондаренка "Вільнокозацький рух на півдні України (1917–1918 рр.)" [2].

Зокрема, в дисертації В. Лободаєва йдеться про передумови зародження осередків Вільного козацтва, їх ідейно-організаційне підґрунтя, визначаються соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух, та внутрішні суперечності його розвитку, розкрито значення Вільного козацтва у розгортанні повстансько-партизанського руху часів Української Держави П. Скоропадського. В. Бондаренко дослідив процес організації та розвитку вільнокозацького руху на Півдні України у 1917–1918 рр. як складової частини загальноукраїнського козацького руху. Розглянув передумови, причини, характер та особливості виникнення організації Вільного козацтва в південних губерніях.

Доклав зусиль дослідженню Вільного козацтва й автор даної роботи [40; 41; 42; 44]. Ряд досліджень з даної теми ґрунтуються не лише на архівних документах чи спеціальній науковій літературі. Значною мірою залучені спомини старожиливі – очевидців подій, перекази учасників селянсько-повстанського вільнокозацького руху та розповіді нащадків отаманів, відомості з розвитку подій тощо. Зокрема, важливим є матеріал Михайла Іванченка, 1923 р. н., жителя с. Гусакове Звенигородського району Черкаської області, сина сотника Вільного козацтва Григорія Іванченка, хрещеника першого кошового отамана Вільного козацтва Семена Гризла. З його розповіді більш детально дізнаємось про рід Смоктуїв, члени якого заможні селяни Никодим і Хрисант були ініціаторами створення першого загону Вільного козацтва. Матеріали вміщені в дослідженні "Вільне козацтво: історіографія проблеми", опублікованого у Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67).

Важливі відомості з історії Вільного козацтва черпаємо з історико-краєзнавчих досліджень, які за останнє десятиліття стали достатньо фаховими, у них з урахуванням місцевої історії минуле постає у всій повноті та складності. Саме тому впливовий історик В. Солдатенко зазначив, що в напрямку дослідження вільнокозацького руху необхідні додаткові зусилля, передусім на регіонально-краєзнавчому зрізі [37, 13]. До однієї з таких перших спроб вдалася краєзнавча організація "Витоки" Національної спілки краєзнавців України, члени якої видали з друку ряд наукових видань серії "Історія регіонів України" – "Край козацький" (К.: Наукова думка, 2002. – 408 с.), "Шевченків край: історико-етнографічне дослідження" (К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.), "Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій" (К.: Синопис, 2009. – 208 с.), де у тій чи іншій мірі розкривається діяльність Вільного козацтва.

Сучасні автори переконливо доводять, що Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством, значною мірою сприяло формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху. У другому томі дослідження "Історія українського козацтва" (К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – Т. 2. – 724 с.) йдеться про активну участь взимку та навесні 1918 р. Вільного козацтва у боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України, що сприяло прискоренню відновлення влади УНР під час контрнаступу українсько-німецько-австрійських військ у лютому–березні 1918 р. [17, 457, 458].

Усвідомлюючи значні зусилля, що їх приділило Вільне козацтво у збереженні української державності під час більшовицької навали в січні–лютому 1918 р., керівники Центральної Ради все ж вдалися до заходів по

розформуванню загонів вільних козаків. Однак, остаточно знищенню вільнокозацького руху перешкодив державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р.

Масового характеру селянський рух набрав влітку 1918 р. Особливо широко він розгорнувся на Київщині, де виразно проявився в ході Звенигородського збройного повстання, якому в різний час приділяли увагу у своїх дослідженнях В. Солдатенко [38, 535–537], П. Захарченко [19], В. Щербатюк [43]. Автори одностайно переконані, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні австро-німецьких військ та їх політики в Україні. Наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині та поширення на території інших повітів Київщини, в інші губернії Правобережжя і на Лівобережжя. У статті "Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми" [45] здійснений порівняльний аналіз дослідження різних аспектів зазначеного повстання у дослідженнях сучасних істориків. Зокрема, звернуто увагу на розходження думок окремих авторів щодо місця початку повстання, аргументовано доведено, що на чолі повстання стояв нащадок Т. Шевченка – Л. Шевченко, виокремлено час і місце генеральної битви повстанців з противником, що було пропущено в дослідженнях зазначених вище авторів.

Разом з тим, дослідники одностайно твердять, що рушійною силою збройного виступу стали, створені 1917 р., загони Вільного козацтва [11], а боротьба мала національно-визвольну спрямованість [38, 245], саме ж повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило наростанню боротьби з гетьманським правлінням.

До речі, перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулись на Київщині. Про це запевнив згаданий вище П. Захарченко. У публікації "Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення", що її надрукувала газета "Історія України" в № 7, 8 за 1998 р., він підкреслив, що вже, в ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р. відбулася військова сутичка між селянами-повстанцями і гетьманськими військами. Цей факт підтвердили під час експедиційних пошуків сучасні науковці спільно із місцевими членами організації "Витоки" Національної спілки краєзнавців України [18, 36, 242]. А відомий вітчизняний дослідник В. Сідак у праці "Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)" на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варті називає Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді – грудні 1918 р. [34].

Восени 1918 р. під час підготовки нової хвилі селянського повстання його організатори усвідомлювали необхідність уникнути помилок, які були допущені влітку, в тому числі й у серпневих подіях на Лівобережжі, зокрема на Чернігівщині, адже справі необхідно було надати організованого характеру, спрямувати енергію повстанства в антигетьманське русло, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо. Історик В. Солдатенко відзначив, що для повстання необхідна була організація авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Дослідник у другому томі дослідження "Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки" переконливо довів, що головну роль в його створенні та організації повстання відіграли В. Винниченко і М. Шаповал [37, 294, 295].

Справа повстання була реалізована, коли безпосередньою підготовкою повстання зайнявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український Національний Союз (УНС). Про це йдеться у дисертаційному дослідженні О. Бавико "Політична опозиція гетьманові П. Скоропадського (квітень-грудень 1918р.)" [1]. До керівників організації повстання окрім зазначених В. Солдатенком авторитетних у суспільстві літерів автор додав ще й С. Петлюру [3, 16].

К. Петриченко у дослідженні "Феномен українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.)" зазначила, що антигетьманське збройне повстання до кінця довела Директорія – тимчасовий верховний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС для керівництва повстанням. Підтримуємо тези авторки про те, що на сторону Директорії ставали різноманітні верстви українського суспільства; їх настрої були спрямовані проти землевласників, гетьмана, за вирішення питань землі і миру. Відзначимо абсолютну істину до якої дійшла дослідниця, що наряду з військовими українського війська більшість повстанців становили селяни [31, 206].

Одним з найбільш значимим в розвитку селянсько-повстанського руху доби Української революції став 1919 р., коли по обидва боки Дніпра розгорілося антибільшовицьке повстання, рік, який породив отаманщину – одне з суперечливих явищ революції 1917–1921 рр., рік, коли на Правобережній Україні селянство виступило переважно під національно-державними гаслами.

Причини широкого розгортання повстанського руху 1919 р., організаційних та ідеологічних засад новопосталих та діючих повстанських загонів ряд авторів шукають в подіях періоду осені 1918 р. – початку 1919 р. Зокрема, повстанському рухові осені 1918 – 1919 рр. приділили увагу В. Солдатенко [37;39], О. Бавико [3], К. Петриченко [31], Г. Пітик [32], Я. Малик [25;26], Д. Михайличенко [27], О. Нестеров [28], П. Захарченко [9], А. Лисенко [21;22], П. Ісаков [15] та ін.

Звертає увагу дисертаційне дослідження Г. Пітика "Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.)". Універсальність його дослідження полягає в тому, що робота торкається селянського питання як за Української держави, так і Директорії УНР та Раднаркому УСРР. Разом з тим, автор зробив слушні висновки: заходи Директорії "... не дали бажаних наслідків і ще більше загострили суперечки всередині українського табору...". В цьому контексті нам важливо й інше твердження дослідника: "...недолуга земельна політика [Директорії – В.Щ.] призвели до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські загони – повернули свою зброю проти Директорії". Як бачимо, невирішеність земельного питання й надалі залишалось однією з причин селянського повстанського руху. Вже в умовах більшовицького наступу 8 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила Закон про землю, взявши за основу земельний закон Центральної Ради. Оскільки селянство вимагало соціалізації землі та необхідно було утримати на своєму боці селянські маси, то цей принцип був залишений, проте до закону були внесені окремі зміни, що зміщували соціалізацію в сторону націоналізації.

Втрата підтримки Директорії з боку селян і звернення надій останніх наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. до більшовицького варіанту вирішення земельного питання, що впроваджувався створеним 28 листопада 1918 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, а згодом її повне неприйняття і перехід селян України до масових антибільшовицьких повстань

йдеться наряду з іншим в ґрунтовному дисертаційному дослідженні Я. Малика "Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 –1920 рр.)" та монографії "Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920) [25; 26].

Інший дослідник В. Лозовий у дисертаційній роботі "Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень–листопад 1919 року)" запевнив, що в умовах зростаючого антибільшовицького руху, що розпочався в Україні в 1919 р., пріоритетне значення для проводу УНР стало налагодження тісних стосунків з повстанцями. Проте, невизначеність українських провідників щодо відносин з А. Денікіним і зволікання з початком боротьби проти білогвардійців, яку активно вели партизани, призвели до втрати їх впливу на значні селянсько-повстанські формування.

Невдоволення селян денікінським режимом на території окупованій Добровольчою армією, що призвело до масових виступів, вивчав Ю. Рябуха. Він переконаний, що остаточним поштовхом для місцевого населення відійти від підтримки денікінського руху була затвердження білогвардійським урядом закону про збір урожаю влітку 1919 р. [33]

Проте поява численних повстанських загонів 1919 р. пов'язана перш за все з неприйняттям українським селянством основних принципів більшовизму, зокрема в аграрній політиці. Про це йдеться у дослідженні Д. Архирейського "До питання про створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919 –1921 рр.". Автор справедливо запевнив, що боротьба з українським повстанством стала реальною проблемою для більшовиків з 1919 р., коли вони взялися за практичну реалізацію своєї аграрної політики.

Разом з тим, селянсько-повстанському рухові 1919 р. присвячені ряд спеціальних наукових праць, які охоплюють його розвиток в цей рік. Серед них відзначимо дисертаційні дослідження О. Нестерова "Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)" [28], П. Ісакова "Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)" [15], А. Лисенка "Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр." та однойменна монографія останнього [21; 22], а також ряд публікацій зазначених авторів [12; 13; 20; 23; 29], колективна праця П. Захарченка, Н. Земзюліної та О. Нестерова "У поході за волею" [9].

В останній праці автори переконливо твердять про наявність громадянської війни в Україні, а селянський рух 1919 р. дослідники класифікують як один із проявів революції і спричиненої нею громадянської війни. Автори закликali по-іншому підійти до оцінки самого селянина та його господарської діяльності. Зокрема, вони рекомендують розглядати українських селян, в першу чергу, як товаровиробників і з цієї позиції оцінити їх реакцію на воєнно-комуністичні експерименти, що їх впроваджувала радянська влада, з'ясувати логіку та мотиви поведінки селян [9, 121]. Безумовно, що такий підхід допоможе науковцям наблизитись до найбільш повного розуміння повстанського руху в Україні доби революції, зокрема кінця 1918 – 1919 рр.

На виникненні протиріч між більшовиками і українським селянством на Лівобережжі наголошує П. Ісаков. Порівняння причин щодо появи і розвитку селянського повстанського руху 1919 р., які наводять дослідники на Правобережжі та Лівобережжі, переконують в їх ідентичності. Повстанському рухові по обидва боки Дніпра притаманний однаковий характер – антибільшовицький, або, як його називає П. Ісаков, антикомуністичний. Дослідник серед основних причин цього руху виділив

впровадження державних форм продовольчого регулювання, які на практиці часто зводились до примусового невідшкодованого вилучення продовольства. Разом з тим, називає й додаткові чинники, які сприяли появі масового повстанського руху: глибока криза владних структур; десакралізація влади в патерналістсько-архаїчному суспільстві; наявність в селі, внаслідок великого демографічного вибуху на поч. ХХ ст., значної кількості молоді; високий рівень безробіття (особливо, серед молоді) внаслідок "натуралізації" села; наявність значної кількості демобілізованих осіб; перенасиченість села зброєю; відсутність у широких мас досвіду мирної політичної боротьби; "варваризація" суспільства [14].

Деякі моменти узагальнення П. Ісакова, все ж, на наш погляд, потребують уточнення. В даному випадку термін "варваризація" суспільства, що використовується лише в переносному значенні – культурна деградація, або крайня жорстокість, нелюдськість, навражд чи можна зачислити до причин селянсько-повстанського руху. Адже навіть в умовах війни та революції, культурної деградації українського селянства не відбувалось. Згадаймо, хоча б діяльність організацій "Просвіти", поширення видавничої діяльності, поява значної кількості, навіть на рівні повітів, періодичної преси та ін. Якщо говорити про крайню жорстокість та нелюдські стосунки, що поширюються згодом в селянському середовищі, то вони виникають вже як наслідок суперечностей і конфронтації, що її там посяли більшовики в ході боротьби з українським селянством.

Порівнюючи селянський повстанський рух 1919 р. в лівобережній та правобережній частині України, автори монографії "У поході за волею" відзначили дещо відмінні їх ідеологічні відтінки. Так, вони твердять, що повстанський рух мав дві відмінності і чітко розмежовувався географічно: на півдні та частині Лівобережжя діяли загони, які використовували анархо-комуністичні гасла. На Правобережній частині – загони, що діяли під національно-державними прапорами.

Ідеологію повстанців Лівобережжя уточнив П. Ісаков. Взнявши за критерій політичну орієнтацію повстанських загонів, він розділив їх на три групи: "уєнерівські", тобто ті, що виступали за владу Директорії УНР; "анархо-махновські" – сповідували ідеї махновщини; ті, які не мали чітко визначеного політичного забарвлення. Приналежність до якоїсь з цих груп і визначала сутність тих вимог, гасел, які висували повстанці. Кількісні розрахунки по групах дослідник представив так: з 57 загонів до 1-ї групи відносилось 15 загонів, до 2-ї – 9, до 3-ї – 32. Цікавими в дослідженнях П. Ісакова є представлення загонів по губерніях. Виявляється, що в Чернігівській губернії 1919 р. трохи більше 73 % підтримували УНР, а в Полтавській губернії діяло майже 89 % з числа повстанських загонів Лівобережжя, що проповідували анархо-махновську орієнтацію.

У монографії А. Лисенка "Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр." та дисертаційному дослідженні розглянуто передумови виникнення та становлення отаманських формувань протягом другої половини 1918 та початку 1919 рр., здійснений аналіз умов їх створення, розкрито роль, яку відіграли найпомітніші отамани періоду другої половини 1918–1919 рр. Однією з головних причин появи на Лівобережжі отаманських формувань автор також, як і вище зазначені дослідники, називає невирішеність аграрної проблеми.

В плані ідеології повстанських загонів 1919 р. аргументованим є твердження О. Нестерова. Зокрема, у дисертаційному дослідженні він переконливо доводить,

що в основі ідеології селянського повстанського руху на Правобережній Україні, як і на Лівобережній, на початку 1919 р. переважали соціальні чинники. Однак, далі О. Нестеров, як і переважна більшість дослідників селянсько-повстанського руху, наполягає, що значна кількість отаманів вже у травні–червні 1919 р., переконавшись у тому, що радянська влада на чолі з більшовиками не збирається вирішувати земельне питання, дусить селянство продрозкладкою і нехтує його національними інтересами, почали шукати виходу з важкого становища і змінювати свої політичні уподобання. Частина отаманів з Правобережної України (південні повіти Київської губернії – Черкаський, Уманський, Чигиринський, Сквирський, Липовецький) встановлюють, хоч і не тісний, зв'язок зі штабом Армії УНР. Дослідник переконливо доводить, що якщо на початку повстанські загони виникали стихійно або в результаті агітаційної роботи різних політичних партій, то пізніше їх організацією і спрямуванням у певне ідеологічне русло займалися боротьбисти і незалежники – представники партій з виразною національною орієнтацією. Спочатку обмежений своїм соціалістичним і анархістським спрямуванням селянський повстанський рух набирив поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу. У монографії "У поході за волею", де О. Нестеров є одним із співавторів переконливо звучить: історію повстанського руху на Правобережжі не можна розглядати інакше, як одну із спроб селянства знайти власний шлях у революції [9].

Отже, боротьба селян України пройшла шлях від вільнокозацького руху до масових повстанських виступів, а згодом переросте в партизанську боротьбу. Значних наукових відомостей щодо цього надають спеціальні наукові дослідження та останнім часом ґрунтовні історико-краєзнавчі праці. Переважна більшість авторів переконливо доводять, що в перші роки Української революції більшість проблем селянства віддзеркалювало Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством. Зокрема, Вільне козацтво як специфічна формація протягом другої половини 1917 – по квітень 1918 рр. заявило про себе як про зростаючу із селянсько-протестного стихійного вибуху, структуру, здатну повести за собою широкі народні маси в процесі як охорони порядку, так і захисту української державності. Сучасні вітчизняні дослідники сходяться на думці, що вільнокозацький рух значною мірою вплинув на формування національно зрілого ядра селянського повстанського руху, який вже в 1918–1919 рр. набув масового характеру.

Разом з тим, аналіз висвітлення селянсько-повстанського руху осені 1918 – 1919 р. в працях сучасних вітчизняних дослідників дає підстави твердити, що його причинами була земельна політика, яку проводила радянська влада, яка досить швидко стала поширюватись в Україні з кінця 1918 р., адже селяни втратили право розпоряджатися частиною поміщицьких земель, якими вони заволоділи в 1917–1918 рр. Супротив селян зростав внаслідок намагань нової влади розпоряджатися наслідками їх праці, створенню радгоспів і колективних комун, проведенню репресій. Внаслідок широкого розмаху селянсько-повстанського руху 1919 р. найбільших поразок більшовицькі війська зазнали на Правобережжі, де переважали приватновласницькі настрої та домінувала національно-державницька ідеологія. Розрізненість же ідеологічних переконань серед повстанців, локальність дій селянсько-повстанських загонів, амбітність місцевих отаманів та

неспроможність Директорії УНР у стислі терміни вирішити земельне питання і скоординувати дії повстанців у боротьбі з агресорами спричинили до виникнення такого явища як "отаманія", що перешкоджало процесам створення єдиної, незалежної української держави.

1. Бавико О.Є. Політична опозиція гетьманові П.Скоропадського (квітень-грудень 1918р.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса – К., 2007. – 187 с. 2. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 245 арк. – Бібліогр.: С. 219–245. 3. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / Верстюк В.Ф. // Український історичний журнал, 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – С. 79–89; № 6. – С.66–79. 4. ДАКО. – Ф.Р. 1716, оп. 1, спр. 31. 5. ДАКО. – Ф.Р. 2796, оп. 1, спр. 16. 6. Захарченко П. Звенигородсько-тарашанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – лютий. 7. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с. 8. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень-грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с. 9. Захарченко П., Землюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000. – 176 с. 10. Землюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 207 арк. – Бібліогр.: С. 172–207. 11. Іванченко М. Вільне козацтво // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 28–31; № 7–11. – С. 42–47. 12. Ісаков П.М. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 47–76. 13. Ісаков П.М. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 157–163. 14. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.М. Ісаков; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 23 с. 15. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2001. – 250 с. – Бібліогр.: С.177–206. 16. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX ст.). – Харків, 1999. 17. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В.А.Смолій. – Т. 2. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 724 с. 18. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2002. – 408 с. 19. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Герасценко Т. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–90; № 10–11. – С. 63–78. 20. Лисенко А.А. Куренівські події 1919 року // Нова політика, 1999. – № 4 (24). – С. 54–59. 21. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ін-т ім. Г.С.Сковороди – Переяслав-Хмельницький, 2001. – 233 с. – Бібліогр.: С. 196–217. 22. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди / Г.Д. Казьмирчук (наук. ред.). – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с. 23. Лисенко А.А. Проблеми мобілізації в армії різних режимів на Лівобережній Україні в 1919 р.

// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ: Східноукраїнський Національний університет, 2001. – С. 126–129. 24. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 арк. – Бібліогр.: С. 194–216. 25. Малик Я.І. Заповедження радянського режиму в українському селі (1917–1920). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с. 26. Малик Я.І. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 495 с. 27. Михайличенко Д.Ю. Політика "воєнного комунізму" і українське селянство, 1919 р.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 237 с. – Бібліогр.: С. 203–237. 28. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 188 арк. – Бібліогр.: С. 155–188. 29. Нестеров О.В. Ідеологія селянського повстанського руху на Правобережній Україні // Вісник Київського університету: Історія. – 1998. – Вип. 31. – С. 50–52. 30. Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105. 31. Петриченко К. Феоденно українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.) // Наукові записки. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. – Вип. 39. – 332 с. 32. Пітик Г.А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2008. – 220 с. – Бібліогр.: С. 178–220. 33. Рябуха Ю.В. Збройні Сили Півдня Росії на території України у 1919 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2008. – 19 с. 34. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 320 с. 35. Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58. 36. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 38–50. 37. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с. 38. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с. 39. Солдатенко В.Ф. Чому і як готувалося антигетьманське повстання // Дзеркало тижня. – 2008. – № 41. – 1–8 листопада. 40. Щербатюк В.М. Боротьба за незалежність початку XX ст. // Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос. – С. 150 – 157. 41. Щербатюк В.М. Вільне козацтво // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 55,56. 42. Щербатюк В.М. Вільне козацтво: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67. 43. Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53. 44. Щербатюк В.М. Посилення організованості Вільного козацтва в період з літа 1917 р. по квітень 1918 р. як свідчення зростання національної свідомості українських селян та тенденції до розгортання селянської війни в Україні 1918 р.: сучасна історіографія проблеми // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 45–54. 45. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 186–204.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Н. Цирба, асп.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРИЇ ВОЛИНСЬКОГО ЛІЦЕУ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАХО)

У статті класифікуються і розглядаються документи з історії Волинського ліцею у фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО). Вони частково проливають світло на навчальний процес в 30-ті рр. XIX ст.

In the article documents are classified and considered from history of the Volynskoy lyceum in the funds of the Record office of the Kharkiv area (DAKHO). They partly throw light on an educational process in 30th of the XIX age.

Волинський ліцей один з найцікавіших навчальних закладів Правобережної України, що може слугувати прикладом для дослідження стану освіти та культури на території Волині у XIX ст. Він відіграв значну роль у суспільно-політичному житті приєднаних до Росії, внаслідок третього поділу Польщі у 1795 р., земель. Навчальний заклад був заснований як Вища Волинська гімназія 1805 р. у місті Кременці, а 1819 р. був перейменований у Волинський ліцей. Документи з історії вище згаданої інституції розпорошені в архівах різних регіонів України. Частина з них зберігається в Державному архіві Харківської області

(ДАХО). Його історія бере початок у 1880 р. – з часу заснування Харківського історичного архіву. У зв'язку із підвітністю Волинського ліцею Харківському Навчальному Округу в 1830-33 рр. частина матеріалів потрапила до фондів Харківського університету (Ф. 667). У ДАХО містяться невелика кількість справ, які в основному датуються 30-ми рр. XIX ст. Проте документи в них є досить цікавими, і проливають світло на маловивчені сторінки з історії Волинського ліцею.

За змістом ці справи можна класифікувати таким чином: інформація про навчальні заклади Волинської